

Ekonomporträttet

RICHARD WUNDRAK

Konstantin Vasiljevitj Ostrovitjanov

Ekonomisk Debatt har haft flera artiklar om planekonomiernas upplösning och övergången till marknadsekonomi. Några frågor som uppstått är: Hur levde och tänkte planhushållningens ideologer? Vilken bakgrund hade de? Richard Wundrak tecknar här porträttet av en av de allra mest inflytelserika, Konstantin Vasiljevitj Ostrovitjanov.

Få ekonomer i Sovjetunionen har hedrats så mycket som den i väst nästan okände Konstantin Vasiljevitj Ostrovitjanov. Minnestavlor lyser på byggnader i Moskva, gator har fått namn efter honom och monument har rests. Han föddes 1892 i en bondefamilj i Bytjkij i guvernementet Tambov i Ryssland, och var när han dog 1969 medlem av Sovjetunionens vetenskapsakademi.

Han har en gravsten på kyrkogården för Sovjetunionens nobless i Moskva. Där ligger han tillsammans med kommunistpartiets degraderade generalsekreterare Nikita Chrusjtjov, Stalins andra hustru Alli-

Professor RICHARD WUNDRAK är knuten till Nordeuropainstitut der Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald, Tyskland.

К. В. Островитянов.

lujeva, den hemlighetsomspunne förste sovjetiske utrikesministern Tjitjerin, den berömda kompositören Prokofjev, skriftställaren Ostrovskij, Moskvas försvarare vintern 1941 general Panfilov och många andra mer eller mindre kända personer.

Ostrovitjanov kanoniserade stalinismens politiska ekonomi och vulgariserade en av nationalekonomins fruktbaraste faser. Han hade 1917 avslutat sina studier vid Moskvas handelsinstitut, liksom Bucharin gjort några år före honom, och deltog aktivt i de revolutionära striderna. På 1920-talet var han verksam som docent vid olika utbildningsinrättningar. År 1936 blev han ledare för området politisk ekonomi vid vetenskapsakademins institut för ekonomisk vetenskap, och 1943 kallades han som professor till Moskvauniversitetet. Från 1948 till 1954 var han redaktör för Sovjetunionens ledande teoretiska ekonomiska tidskrift *Voprosy ekonomiki*.

Mellan 1947 och 1951 var han direktör för vetenskapsakademins institut för ekonomisk vetenskap, och från 1951 till 1962 var han vetenskapsakademins vice ordförande. Medlem i vetenskapsakademien blev han 1953.

I ett samlingsverk som utkom 1976 till Ostrovitjanovs minne säger N P Fedorenko att "med namnet Konstantin Vasiljevitj förbinds de viktigaste stegen i den sovjetiska ekonomiska vetenskapen, tillblivelsen av socialismens politiska ekonomi och utarbetandet av systemet för ekonomiämnena. Han lämnade viktiga bidrag till den ideologiska striden mot borgerliga och småborgerliga uppfattningar om socialismen, till organiserandet av den planmässiga styrningen av ekonomin och till lösandet av problem i samband därmed, till utnyttjandet av vara-penningrelationerna under socialismen, till den socialistiska reproduktionen och till övergången från socialism till kommunism" (*Stanovlenije* [1976] s 3).

Betoningen i detta porträtt kommer att ligga på två saker: kanoniseringen av socialismens politiska ekonomi och Ostro-

vitjanovs uppfattning om vara-penningrelationerna under socialismen.¹

Ostrovitjanovs läroböcker och kanoniseringen av socialismens politiska ekonomi

"Konstantin Vasiljevitj var inte bara den allra störste av våra politiska ekonomer" menade N A Tsagolov, professor vid Moskvauniversitetet och författare till läroboken *Kurs i politisk ekonomi* som utkom 1970. Han var "även den ledande metodologen och läraren. Många generationer av den sovjetiska intelligentsian har studerat läroböcker som han skrivit eller som skrivits under hans ledning" (*Stanovlenije* [1976] s 102).

Läroboken *Politisk ekonomi i samband med teorin för den sovjetiska ekonomin* (Lapidus & Ostrovitjanov [1930]) som författarna arbetade med under andra hälften av 1920-talet, utkom i sju upplagor och översattes till åtskilliga av landets språk. Den bestämde innehållet i högskolornas ekonomiutbildning och även huvudinriktningen på den ekonomiska propagandan under hela mellankrigstiden.

Vid högskolorna undervisade många gamla professorer i politisk ekonomi. Marxistiska läroböcker eller läromedel fanns det tidigare inte. T o m Karl Kautskys bok om politisk ekonomi var i stor utsträckning okänd. Studenterna behövde systematisk hjälp av bildade människor, ty det var svårt att läsa Marx *Kapitalet* på egen hand, att förstå Smiths *Folkens välstånd* och att analysera Tugan-Baranovs-

¹ Vara-penningrelationerna avser "objektiva ekonomiska förhållanden mellan de socialistiska varuproducenterna och andra ekonomiska enheter som deltar i det ekonomiska livet, liksom mellan dessa och de arbetande. De förverkligas direkt eller indirekt genom värdekategorier som vara, pengar, pris, vinst, kostnad, omsättning, finanser, kredit, ränta, valuta osv" (*Wörterbuch der Ökonomie Sozialismus*).

kij's teori om gränsnytta och gränsproduktivitet.

"Min generation", erinrar sig A M Rumjantsev femtio år senare, "tog i morgonrodnaden vid den socialistiska statens födelse den marxist-leninistiska politiska ekonomin i besittning, när de första studenter som värvats bland soldater, arbetare, bönder och tjänstemän begav sig till antagningsprovningarna med befodrings-tillstånd från fackföreningarna. Det var under den tiden arbetarfakulteterna uppstod. Vår årgång 1923 vid Charkovs nationalekonomiska institution kallades den första proletära årgången. Under den första föreläsningen förklarade professorn att han bara godtog en ekonom – Adam Smith, och bland ekonomer med 'marxistisk själ' bara Tugan-Baranovskij" (*Stanovlenije* [1976] s 91).

I det andliga klimatet utkom Ostrovitjanovs första lärobok. Situationen drev emellertid fram en ensidig syn. Det bidrog till att den marxistiska politiska ekonomin utvecklades till en frälsningslära, till att den isolerades från det europeiska tänkandet och till att den förändrades och vulgariserades. När A M Rumjantsev på 1970-talet påstod, såsom vanligt var i Sovjetunionen och de andra östeuropeiska länderna, att "de proletära studenterna med denna lärobok som bas grundligt började studera den marxist-leninistiska politiska ekonomin" (*Stanovlenije* [1976] s 92), så tyder detta antingen på en minneslucka hos en gammal professor eller på historieförfälskning. I bakgrunden döljer sig de svåra kriserna i det sovjetiska samhället under andra hälften av 1920-talet, övergången till vulgariseringen av den politiska ekonomin och konstituerandet av dess stalinistiska fas. På 1920-talet gällde inte Lenin utan Bucharin som kommunistpartiets och därmed landets ekonom.

I januari 1928 måste särskilda åtgärder tillgripas för att säkra försörjningen med bröd i städerna. Det skulle ske med administrativt och juridiskt tryck på bönderna. Fastän Bucharin samtyckte till dessa åtgär-

der kan man skönja konturerna i hans åsiktsskillnader gentemot Stalin. Stalin hade nog insett att man inte skulle lyckas med hjälp av NEP (nya ekonomiska politiken) att garantera "överpumpandet" (det ojämlika bytet mellan land och stad) och lösa spannmålsproblemet i landet. Specialåtgärderna var olämpliga. Resultatet av dem blev mindre utsäde och mindre spannmål på marknaden.

Bucharin förde i detta skede fram användningen av vara-penningrelationerna. Han menade att man borde ge de enskilda bönderna, varuproducenterna, en starkare ställning. Stalin såg i kollektivjordbruken en effektivare källa för "överpumpandet". I juli 1928 blev meningsskiljaktigheterna starkare. Stalin kom med idén om en extra skatt för bönderna i syftet att ytterligare höja industrialiseringstempot. Bucharin protesterade inte mot att en del av böndernas arbetsresultat konfiskerades till förmån för utvecklandet av den tunga industrin. Stalin menade att ojämlikt byte och marknad var oförenliga. Bucharin ville via marknadsmekanismen över en längre tidsperiod "pumpa över" ackumulationsmedlen från jordbruket till industrin. Därvid bestred han inte att kollektivjordbruk och statsegendom var de lämpligaste instrumenten. Men staten kunde inte omedelbart få spannmål.

Ytterligare en gång hade sovjetmakten konfronterats med giltigheten i vara-penningrelationerna. Att dessa relationer i stor utsträckning förnekades främjade voluntarismen² i den ekonomiska politiken och vulgariseringen av den politiska ekonomin. I stället för den fria vetenskapliga forskningen och läran gjorde sig pole-

²"Voluntarism: Beteckning för en riktning inom den idealistiska filosofin som betraktar viljan som det primära, grundläggande och bestämmande i världen och som härur förklarar såväl utvecklingen i natur och samhälle som människornas totala beteende" (Kosing [1989]).

miken till förmån för den förda ekonomiska politiken bred.

Ostrovitjanov bidrog med sina läroböcker och några andra arbeten på ett avgörande vis till att ekonomiämnet underkastades Stalins voluntarism. Det var inte en slump att Jurovskij och Preobrazjenskij angreps i läroboken av år 1928.

Jurovskij attackerades därför att han hade tolkat den sovjetiska ekonomin som en variant av den spontana kapitalistiska ekonomin. Värdelagen³ ansåg han vara den enda regulatören i en sådan ekonomi. Författarna till läroboken reagerade på sakliga konstateranden med innehållslös kritik: "Den planmässiga styrningen i den sovjetiska ekonomin besitter inte bara kvantitativa utan även kvalitativa skillnader gentemot den styrning som vi har under kapitalistiska förhållanden. Just dessa kvalitativa säregenskaper hos den sovjetiska ekonomin, som inbegriper planeringsprincipens ledande roll, skapar också grunden för dess gradvisa omvandling till det fullständiga socialistiska samhället" (Lapidus & Ostrovitjanov [1930] s 474).

Mot Preobrazjenskij's uppfattning om de två styrmekanismerna i den sovjetiska ekonomin, enligt vilken kollisionen mellan två oförenliga principer, den spontana och den planmässiga, skulle sluta med en fullständig seger för den planmässiga principen och med värdelagens förtvinning, invände Lapidus och Ostrovitjanov: "Vid den medvetna och planmässiga styrningen via sovjetstaten gäller det att staten tar hänsyn till värdelagen och använder den för att kanalisera dess verkan till de socialistiska elementens konsolidering och utveckling i den sovjetiska ekonomin."

I slutet av 1940-talet fick Ostrovitjanov uppdraget att tillsammans med andra vetenskapsmän skriva en ny lärobok i politisk ekonomi. Detta uppdrag var i två avseenden komplicerat. För det första måste den överensstämja med Stalins föreställningar. Stalin ingrep i diskussionen om läroboken med broschyren *Socialismens ekonomiska problem i Sovjetunionen*

[1952] och drev igenom sina uppfattningar. För det andra måste en rad omtvistade teoretiska problem lösas. Det måste ske utifrån Stalins ideologiska ståndpunkt och inte utifrån vetenskaplig insikt.

I centrum för denna lärobok, som utkom 1954, står försöket till en systematisk behandling av socialismens ekonomiska lagar. Boken övervann åtminstone formellt den voluntaristiska uppfattningen om de ekonomiska lagarna, som hade uppgivits vara ett uttryck för sovjetstatens medvetna vilja och som hade ansetts kunna forma denna stat. Läroboken gjorde sig också i teorin av med den mekaniska föreställningen om verkan av varuproduktionslagen. "Författarkollektivet", hävdar Federenko, "åstadkom genom utvecklingen av den sovjetiska ekonomiska vetenskapen ett väsentligt bidrag till fullkommandet av den politiska ekonomins logik" (*Stanovlenije* [1976] s 6).

Hur tivelaktig den vetenskapliga objektiviteten i läroboken var förstår man bl a av att boken efter utgivningen 1954, dvs efter Stalins död, visserligen utkom i fem upplagor på totalt 7,8 miljoner exemplar, men snart drogs in. Doktrinhistoriskt intressant är att flera medlemmar i författarlaget till den väl med störst insatser i världen skrivna läroboken i politisk ekonomi senare på egen hand skrev läroböcker. Det gäller t ex L A Leontjev, I I Kuzminov och L M Gatovskij.

Efter läroboken 1954 stod de ekonomiska lagarna i centrum för den samhälls-ekonomiska forskningen i Sovjetunionen och var centrala teman i alla följande läroböcker. Diskussionen om de lagbundna sambanden antog en allt abstraktare karaktär, som hade allt mindre att göra med

³ "Värdelag: Ekonomisk lag för varuproduktionen som innebär att varorna byts i enlighet med den nödvändiga mängden samhälleligt arbete som produktionen av dem kraver, alltså i enlighet med sina värden (ekvivalensprincip)" (*Wörterbuch der Ökonomie Sozialismus*).

de ekonomiska realiteterna i landet.

Ostrovitjanov intresserade sig senare mer för metodologiska frågor, vilket hans arbete *System för ekonomivetenskaperna* visar. Men liksom i de båda läroböckerna handlade det även här om att säkra kommunistpartiets makt och inflytande i de ekonomiska disciplinerna. Eftersom den ekonomiska vetenskapen utvecklar sig medelst delning efter forskningsföremålet i allmänna, speciella och ännu mer finfördelade vetenskaper, måste i samma grad som delningen tilltar andelen vetenskapliga undersökningar i form av samarbete mellan ekonomer med olika specialisering öka.

Ostrovitjanov insåg mot slutet av sitt liv allt klarare att den politiska ekonomin, sådan som han försökt sprida den och sådan som den uppfattades i landet, inte längre var i stånd att förklara och styra en verklig ekonomi med allt mer utpräglad arbetsdelning. Den politiska ekonomin utgjorde för honom den teoretiska kärnan i systemet av ekonomivetenskaper. Den gjorde det möjligt att intellektuellt styra ekonomivetenskaperna centralt.

Ostrovitjanovs uppfattning om varuproduktionen

Vara-penningrelationerna är den centrala kategorin i varje ekonomisk teori. Detta faktum kunde inte heller Ostrovitjanov förneka. Hans ideal var en planmässigt organiserad ekonomi, där egendomen var samhällsägdd och där arbetsdelning och statsmonopol rådde. Vara-penningrelationerna är bara instrument i denna ekonomi. Det lyckades honom inte att skapa ett logiskt, motsägelsefritt system mellan de olika elementen i detta ideal.

Han försökte bevisa vad den socialistiska varuproduktionen i jämförelse med den kapitalistiska *inte* är. Ur detta ville han i nästa steg utveckla ett logiskt och slutet system för den socialistiska varuproduktionen. Det sistnämnda lyckades inte, eftersom han vulgariserade den politiska

ekonomin. I det sammanhanget spelade uppenbarligen de teoretiska tabun som Stalin hade formulerat i sin broschyr *Socialismens ekonomiska problem i Sovjetunionen* [1952] en roll. I läroboken från 1954 nådde han aldrig längre än till ägandefrågan. Liksom i Stalins broschyr reducerades frågan om nödvändigheten av varuproduktion för marknader under socialismen till frågan om statligt eller kooperativt ägande. Här behöver det inte handla om läroboksförfattarnas okritiska underkastelse, utan det är troligt att Ostrovitjanov även var författare till del tre ("Kommentarer till ekonomiska frågor i samband med novemberdiskussionen 1951") i Stalins broschyr.

"Jag har fått allt material om den ekonomiska diskussion som ägt rum i samband med bedömningen av utkastet till lärobok i politisk ekonomi" skrev Stalin ([1952] s 3). Hur högt i gunst Ostrovitjanov stod hos Stalin framgår också av det faktum att Stalin lät välja honom till medlem av kommunistpartiets centralkommitté på den nittonde partikongressen 1952.

Enligt Ostrovitjanov har varuproduktionen (dvs produktionen för marknader) i det socialistiska samhället bara begränsad omfattning. Varuproduktionen och varu-bytet inskränktes enligt hans uppfattning huvudsakligen till den privata konsumtionen. Cirkulationssfären, dvs distributionen, spelade en underordnad roll. Den icke marknadsbestämda fördelningen och allokeringen, dominerade. Arbetskraften var ingen vara. Men vari dess ekonomiska väsen bestod, förblev oklart. Värdelagen var ingen mekanism för att styra produktionen. Den skulle beaktas i planeringsprocessen som ett medel för att styra varucirkulationen. Ringaktningen av den marknadsinriktade varuproduktionens väsen som en av civilisationens landvinningar bidrog till att den sovjetiska ekonomin förlorade kraften att alstra rikedomar och att använda dem effektivt. Förmågan att skapa rikedomar är i varje samhälle viktigare än rikedomen själv.

Konstantin Vasiljevitj Ostrovitjanov delar i dag alla misslyckade kanonisörers öde – han faller allt mer i glömska. Vetenskapligt är emellertid hans verk intressanta, ty även villovägar kan vara lärorika.

Referenser

- Kosing, A, [1989], *Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Philosophie*. Dietz Verlag, Berlin.
- Lapidus, I A & Ostrovitjanov, K V, [1930], *Polititjeskaja ekonomika v svjazi teoriej sovjetskogo chozjajstva*, 5 izd. Moskva.
- Polititjeskaja Ekonomija. Utjebnik*, [1955], 2 izd. Polititjeskoi literatury, Moskva.
- Stalin, J V, [1952], *Okonomische Probleme des Sozialismus in der UdSSR*. Dietz Verlag, Berlin.
- Stanovlenije i razvitije ekonomitjeskoj nauki v SSSR. Sbornik posvjasjtjennyj pamjati akademika K V Ostrovitjanova*, [1976]. Nauka, Moskva.
- Wörterbuch der Okonomie Sozialismus*, [1973]. Dietz Verlag, Berlin.